

HAJDU PÉTER

DICTYS-TANULMÁNYOK

1. A Dictys-kérdés

A pozitívista szellemű klasszika filológia — a helyes szöveg megállapítása, megbízható szövegkiadások előállítása mellett — elsősorban az irodalmi anyag történeti elrendezésében volt érdekelt, ezért olyan kérdések izgatták leginkább, mint a szerzőség, a datálás és legfeljebb még az egyes szerzők egymásra gyakorolt, szövegszerűen kimutatható hatása, ami többnyire egyszerre látszik garantálni a kronológiai és a szellemi erőssorrend megállapíthatóságát. A 19. századi (főként német) tudományosság alaposan kidolgozta az ilyen kérdések megválaszolására szolgáló módszereket. A Dictys-kérdés, ahogyan a problémát akkoriban emlegették, ennek a közelítésmódnak és ennek a módszertannak olyan izgalmas kihívást jelentett, amelynek megoldásában igazán megmutathatta, mire képes.

Fennmaradt egy hat könyvből álló, latin nyelvű szöveg, amely egy bizonyos krétai Dictys nevében szemtanúi beszámolót közöl a trójai háborúról. Címe *Ephemeris*, ami naplót vagy talán inkább feljegyzéseket jelent.¹ Némelyik kéziratban a szöveg előtt *Epistula* állt, amolyan „A fordító előszava”, amelyből kiderült, hogy a művet egy bizonyos Lucius Septimius fordította görögből, az első öt könyvet, úgymond, azonos terjedelemben, a hazatérésekről szóló utolsó négy könyvet azonban egyetlen könyvvé vonva össze. De vajon csakugyan fordította? Fordításról vagy pszeudo-fordításról van szó? — vetődött fel a kérdés, az *Epistula* alapján, mint látni fogjuk, teljesen logikusan.

A szövegnek egyébként lényegében két bevezetése van, az *Epistula* és a *Prologus*. Mindkettő elmeséli a szöveg fiktív keletkezés- és hagyományozástörténetét, és adataik sok apró részletben ellentmondanak egymásnak. Ezért aztán nem is nagyon szerepelnek együtt a kéziratokban,² már csak azért sem, mert a közölt adatok legnagyobb része mégiscsak azonos, tehát az olvasónak így kétszer kell majdnem ugyanazt elolvasnia rögtön egymás után, ami elég zavaró. Tudja ezt, aki az újkori kiadásokból ismeri meg a művet, amelyek a teljesség kedvéért mindkettőt hozzák közvetlenül egymás után. Már a két bevezetés viszonya is okozott némi problémát, hiszen volt, aki az egész *Prologus* autenticitását megkérdőjelezte, és úgy vélte, hogy narrációját és adatai nagy részét az *Epistulából* merítette, kiegészítései pedig felettébb gyanúsak.³ A kérdést végül Werner Eisenhut, aki kiváló szövegkiadásával is szerzett érdemeket Dictys körül,⁴ tudta megnyugtató módon rendezni, de erre csak a közelmúltban kerülhetett sor. A *Prologus* szerinte nem lehetett része eredetileg a fordításnak. Adatokban bővebb, mint az *Epistula*, tehát ez az eredeti. A

¹ A görögben *ephēmeris* a latin *commentarius* megfelelője (tehát a személyesen átélt, történeti jelentőségűnek tekintett események feljegyzése mintegy nyersanyagul a jövőbeli történétírók számára): Stefan Merkle: „Artless and abrupt?” Bemerkungen zur *Ephemeris belli Troiani* des Dictys von Kreta. In Groningen colloquia on the novel III. Groningen, 1990. 79.

² W. Eisenhut: Spätantike Troja-Erzählungen — mit einem Ausblick auf die mittellaterliche Troja-Literatur. Mittellateinisches Jahrbuch 18 (1983) 26.

³ E. Champlin: Serenus Sammonicus. Harvard Studies in Classical Philology 85 (1981) 198—199.

⁴ *Dictys Cretensis: Ephemeridos belli Troiani libri a Lucio Septimio ex Graeco in Latinum sermone translati*. Leipzig 1958.

Prologus azt állítja, hogy Dictys főníciai nyelven írt. Eisenhut szerint Septimius el akarta kerülni, hogy műve kétszeres fordításnak tűnjön, ezért egy kicsit változtatott: nála főníciai betűkkel írt ugyan, de görög nyelven. Gondosan retusálta az V. könyv legvégén található *sphragist* is, hogy ne kerüljön ellentmondásba a bevezető a főszöveggel. Később valaki más a teljesség kedvéért a még hozzáférhető görög eredeti prologusát latinra fordította, és az *Epistula* helyére illesztette.⁵

Nos, a helyzet, amely tehát így állhatott elő, meglehetősen zavarba ejtő volt és a két bevezetés adatainak kombinálására csábított. A bevezetések narrációjának lényege a következő: a krétai Dictys, aki személyesen vett részt a trójai háborúban, hársfahéjra írta beszámolóját főníciai betűkkel, és ezt halála után sírjába helyezték, a sír sok száz év múltán beomlott, az írás Praxishoz, a helyi földesúrhoz került, aki átírta görög betűkkel, és Nero császárnak adta. Lucius Septimius latinra fordította a művet. Ez a történet az utolsó láncszem kivételével nyilvánvalóan fikció, amely az irodalmi hamisítást hivatott leplezni: megmagyarázza, miként maradhatott a háború hiteles története oly hosszú időn át ismeretlen. Miért ne lenne fikció az utolsó állítás is? Ha egy római szerző írt volna egy „szemtanúi” beszámolót a trójai háborúról latinul, akkor ezt a latin szöveget kénytelen lett volna fordításként beállítani. Ráadásul az ókorban az irodalmi hamisításnak kedvelt tekintélynövelő eszköze volt idegen nyelvű forrásra vagy eredetire hivatkozni.⁶ Jobb példával erre mi sem szolgálhat, mint maga az *Ephemeris*: a görög eredeti — a *Prologus* tanúsága szerint — maga is fordításként tüntette fel magát, Dictys főníciai nyelven írott munkájának fordításaként.

Maga az ötlet felvetése tehát logikus volt, és többen fel is vetették igen korán, de komolyabb érvelés nélkül.⁷ A fordítás jó latinsága⁸ mindenestre támogatta őket. Egy ilyen kérdés felvetése pedig igazán nagy lehetőségeket kínál a pozitívista tudománynak: be kell bizonyítani, illetve meg kell cáfolni a fennmaradt szövegek alapján, hogy egy nem fennmaradt szöveg egyáltalán létezett, illetve ha létezett, azt is ki kell következtetni, hogy milyen volt és mit tartalmazott. Egy ilyen feladat igazán ennek a tudományosságnak volt való: a válasz sok munkát, nagy anyagismeretet és bizony sok éles elméjű következtetést igényelt. Ezért érdemes mintegy száz év távlatából feleleveníteni ennek a tudományos vitának a történetét, hogy lássuk, hogyan vizsgázott akkor az a tudományosság. Ezt a vitát többlettudásunk révén mi nagyon kényelmes pozícióból szemlélhetjük: mi biztosan tudjuk a választ, ők csak spekulatív következtetésekkel operálhattak. Jellemző, hogy a korszak kutatói valóban csak erre az egyetlen kérdésre kerestek választ,⁹ s minden mást ennek rendelték alá: létezett-e görög eredetije a csak latinul olvasható műnek? Amikor aztán a 20. század elején papirusztöredékek kerültek elő a görög eredeti töredékeivel,¹⁰ és az immáron eldölt kérdésről nem volt mit beszélni többet, az *Ephemeris* iránti tudományos érdeklődés hosszú időre szinte teljesen megszűnt.

Azoknak, akik tagadták a görög Dictys létét, szembe kellett nézniük egy jelentős problémával: a Dictys-anyag rendkívül erősen él tovább a bizánci hagyományban. Ioannes Malalas *Chronographiájának* ötödik könyve, amely a trójai eseményeket meséli el, nagyon szoros egyezést mutat a latin szöveggel.¹¹ Ha

⁵ Eisenhut: i. m. 18 skk.

⁶ W. Speyer: Die literarische Fälschung im heidnischen und christlichen Altertum. München 1971. 70—71. Példaként okkult szövegekre és a *Historia augustára* utal.

⁷ Lásd G. Koerting: Dictys und Dares. Ein Beitrag zur Geschichte der Troja-Sage in ihrem Übergange aus der antiken in die romantische Form. Halle a/S. 1874. 10—11, ahol megtalálható azoknak a listája, akik már felvetették az ötletet („Jo. Vossius: Historici Latini; Jos. Mercerus in Einleitung zu seinen Noten; Anna Fabri: Note zum Prolog u. zu IV. 21.”)

⁸ Bár a fordítás stílárús minőségét egészen másként ítélte meg Perizonius: Dissertatio de Dictye Cretensi et eius interprete Septimio. In Dictys Cretensis sive Lucii Septimii Ephemerides belli Troiani, ed. A. Dederich, Bonn 1837. LXV—LXVII.

⁹ S. Merkle: i. m. 79.

¹⁰ Publikálva: Grenfell—Hunt—Goodspeed: The Tebtunis Papyri, Part II. London 1907. Nr. 268.

¹¹ Már Perizonius: i. m. LXVIII ff. ezzel bizonyítaná a görög eredeti létezését — a sok grécizmus mellett, amelyeknek azonban a vele különben egyetértő Koerting (i. m. 50) szerint sincs ilyen jelentőségük.

azonban Malalas a görög őstörténetet egy latin forrásból vette volna át, akkor újra kellett volna értékelni az egész görög–római viszonyt. A Dictys-kérdés vitája során a felek nem, vagy csak alig vettek tudomást a súlyos szellemtörténeti következményekről.¹²

Filológiai problémává a kérdés akkor vált, amikor Hermann Dunger 1869-ben megjelentetett egy könyvet, amelyben főként a Dares-kérdéssel foglalkozott ugyan, és csak annyit mondott, hogy számára valószínűbbnek tűnik, hogy a görög Dictys, minthogy kéziratát már a 15. században is hiába keresték, egyáltalán nem létezett,¹³ de ezek után a latin Dictyst mint eredeti művet tárgyalta.

Vele és az őt követő Jolyval¹⁴ vitatkozva lépett be a vitába Gustav Koerting 1874-ben. A kézirat hiányával kapcsolatban jogosan utalt arra, mi minden veszett el, s milyen kevés maradt fenn az ókori irodalomból. „Gelingt es uns daher, die Existenz des griechischen Dictys als sicher oder doch als wahrscheinlich zu erweisen, so ist der Mangel einer Handschrift einfach als Tatsache, welche übrigens jeden Tag durch einen glücklichen Zufall schwinden kann, zu constatieren”¹⁵ — jegyzi meg. Bizonyítási eljárása azonban nem túl szerencsés. A Diktysről szóló bizánci testimoniumok elemzésén kívül főleg arra törekszik, hogy bebizonyítsa jó pár bizánci szerzőnél a közvetlen használatát, ha nem is a teljes görög Dictysnek, de legalábbis a latin szövegben nem szereplő χαρακτήρισμα-nak, a fontosabb szereplők rövid jellemzésének, amely szerinte a főszövegtől külön is hagyományozódott, és annál sokkal tovább fennmaradt. Azon túlmenően, hogy ebben a gondolatmenetben túl sok a bizonyíthatatlan feltételezés, elkövet egy súlyos filológiai hibát is: bizonyítottnak tekinti a jellemzések közvetlen használatát minden olyan szerzőnél, aki az első kilenc jellemzést is ismerteti, amelyek Malalasnál hiányoznak, holott maga Koerting is jól tudja, hogy a Malalas-kéziratban épp a tizedik jellemzés előtt lapkiesés miatt hosszabb lacuna van, következésképpen ezek a szerzők egy teljes Malalasból is meríthettek.

Dunger 1878-ban cáfolta Koerting érvelését,¹⁶ és hosszú időre majd mindenki számára meggyőzően bizonyította, hogy a ránk maradt latin változat eredeti alkotás. Gondolatmenete három pillérre épült. (1.) A latin szöveg, amely számos idézetet tartalmaz római szerzőktől, elsősorban Sallustiusztól és Vergiliustól, nyelviileg túl jó ahhoz, hogy fordítás legyen. (2.) Eudokia császárnő Diktysről szólván említi a latin fordítást is, amiből arra lehet következtetni, hogy a 11. századi Konstantinápolyban még olvasták a latin változatot, de görögöt nem ismertek. (3.) A Diktys-anyag minden bizánci feldolgozása Malalasra vezethető vissza, aki a latin szöveget használta.¹⁷

Dunger gondolatmenete meggyőzte a tudományos közvéleményt, s egy időre általánosan elfogadottá, „dogmává”¹⁸ vált, hogy Lucius Septimius műve eredeti alkotás.¹⁹ 1892-ben aztán egyszerre két kutató egymástól függetlenül, sőt eltérő módszerrel (később egymással is vitatkozva) cáfolta meg Dungere, s bizonyította be a görög Diktys létezését. Ferdinand Noack terjedelmes tanulmánya még megjelenésére várakozott a Philologus supplementumkötetében, amikor Edward Patzig megírta a maga munkáját,²⁰ így aztán nem is tudhattak egymásról.

Dunger gondolatmenetében az Eudokia-testimonium értelmezése gyenge, de nem sarkalatos pont

¹² Eisenhut: i. m. 14.

¹³ H. Dunger: Die Sage vom troianischen Krieg in der Bearbeitungen des Mittelalters und ihren antiken Quellen. Leipzig 1869. 19.

¹⁴ A. Joly: Benoît de Sainte-More et le roman de Troie. Paris 1870/71.

¹⁵ Koerting: i. m. 12.

¹⁶ H. Dunger: Dictys-Septimius: Ueber die ursprüngliche Abfassung und die Quellen der Ephemeris belli Troiani. Dresden 1878.

¹⁷ A bizonyítás menetének tömör összefoglalásához lásd E. Patzig: Dictys Cretensis. Byzantinische Zeitschrift 1, 1892, 131.

¹⁸ F. Noack: Der griechische Diktys. Philologus Suppl. 6, 1891/93, 403.

¹⁹ A legfontosabb tanulmányok ebből az időből: H. Haupt: Dares, Malalas und Sisyphe. Philologus 40, 1881, 107–121; E. Bünnert: Sallust und Dictys. Erfurt 1883.; H. Dunger: De Dictye-Septimio Vergilii imitatore. Dresden 1886; W. Greif: Die mittelalterliche Bearbeitungen der Trojanersage. Marburg 1886.

²⁰ Noackot lásd a 18., Patzigot a 17. jegyzetben.

volt. Patzig megelégedett azzal, hogy leszögezze: a hely szövegkritikailag több, mint gyanús.²¹ A latin szöveg igényes stílusával és Sallustius-reminiscenciáival kapcsolatban mindketten elmondják: a fordító saját műveltségének megfelelő színvonalon fejezte ki az eredetiben talált mondatok tartalmát, és ugyanarra a példára hivatkoznak, az ún. Pszeudo-Hegesippusra, egy 4. századi latin Iosephus-fordításra, amelyre egyébként szintén erős hatást gyakorolt Sallustius stílusa.²² Noack ennél azonban sokkal többet is tesz: minden latin irodalmi reminiscenciát, amit csak elődei felleltek, összevet az adott hely bizánci megfogalmazásával, elsősorban Malalasszal, de másokkal is, ha az a hely Malalas szövegében történetesen nincs meg. Az eredmény mindig ugyanaz: a Sallustius- vagy Vergilius-idézet mindenütt többletként jelentkezik, aminek nincs nyoma a görög feldolgozásokban.²³

Azt, hogy Malalas nem latinból fordította trójai beszámolóját, különböző módon próbálják igazolni. Patzig azzal, hogy a bizánci történetíró Diktysről sehol nem mondja, hogy latin, holott más latin forrásoknál ezt mindig külön kiemeli.²⁴ Ez az érvelés nyilvánvalóan nem állja meg a helyét, hiszen az előrebocsátott beszámoló a szöveg eredetéről a kor irodalmi hamisításainak legjobb technikáit alkalmazta, és kortársai számára, de még a következő évszázadok számára is hihető volt. Miért pont a fordítás tényét kellett volna Malalának megkérdőjeleznie? Ha Malalas latinul olvasta volna az *Ephemerist*, akkor is abban a tudatban idézné, hogy egy görög munka latin fordítását olvasta, hiszen a szöveg ezt állította magáról. Noack ezzel szemben arra hivatkozik, hogy Malalas *Chronographiájának* ötödik könyvében éppenséggel sokkal kevesebb a latin (jövevény)szó, mint a többiben, és ezek sem mutatnak egyezést a Septimius szöveg megfelelő helyeivel.²⁵

Mind a két kutató tagadta, hogy a Diktys-anyag egész bizánci hagyománya Malalasra volna visszavezethető. Kedrénos sok helyen bővebb nála, és néhol tőle eltérő, Septimiuszal viszont egyező változatot hoz. Ezt a tényt azonban már különbözőképpen magyarázzák. Patzig szerint Kedrénos Ióánnés Antioché-nostól függ, aki pedig közvetlenül használta a görög Diktyst.²⁶ Noack sokkal bonyolultabb elméletet sző: mind Malalas, mind Kedrenos egy Diktys alapján készült, de már bizánci görög nyelven fogalmazott krónikára vezethető vissza. E krónika és Malalas között volt azonban egy átdolgozás, amely az anyagon nem változtatott, de az előadás menetét átrendezte: megszüntette a narrációt és ehelyett az egyes szereplők beszédekben mondták el a történeteket. A Kósi Sisyphos pedig szerinte nem egy önálló szöveg fiktív szerzőjének neve, hanem mindössze ennek az átszerkesztésnek a „fantázia-neve” volna.²⁷

Mint látható, mindketten igen nagy energiát voltak kénytelenek fordítani a bizánci krónikák közti függőségi viszonyok megállapítására, és ebben egymástól igencsak eltérő hipotéziseket dolgoztak ki. Ezek azonban már tulajdonképpen érdektelenek voltak a Diktys-kérdés szempontjából: ha sikerült akár egyetlen szerzőt találni, aki biztosan nem csak Malalasból merített, márpedig Kedrénos ilyen, akkor ez cáfolja Dunger elméletét, amely szükségképpen kulcsfontosságot tulajdonított az egyetlen latinul tudó krónikaíró feltételezésének.

Noha Wilhelm Greif még ezek után is ragaszkodott a latin Dictys eredetiségéhez,²⁸ a tudományos közvélemény 1892 után már eldőltnek tekintette a kérdést. Edward Patzig 1903-ban a következők kérdések megválaszolásában jelölte meg a kutatás új feladatait: (1.) Hogyan használta Septimius a görög eredetűt? (2.) Milyen a függőségi viszony Diktys és Sisyphos között?²⁹

Mint látjuk, a pozitívista tudomány itt egy újabb erőpróba elé állítja magát: ha már sikerült tiszt-

²¹ Patzig: i. m. 132.

²² Patzig: i. m. 150 skk.; Noack: i. m. 461 skk.

²³ Noack: i. m. 451 skk.

²⁴ Patzig: i. m. 141.

²⁵ Noack: i. m. 448 skk.

²⁶ Patzig: i. m. 135 skk.

²⁷ Noack: i. m. 418 skk. és 443 skk.

²⁸ W. Greif: Neue Untersuchungen zur Dictys- und Daresfrage I. Dictys Cretensis bei den Byzantinern. Berlin 1900.

²⁹ Patzig: Das Trojabuch des Sisyphos von Kos. Byzantinische Zeitschrift 12, 1903, 231.

tázní, hogy létezett görög eredeti, azt is le kell tudni írni, milyen volt és mit tartalmazott, sőt ebből a leírásból következtetéseket kell tudni levonni a krónikák függőségi viszonyait illetően is. Az első kérdés alatt vélhetőleg annak kiderítését értette, hogy a rendelkezésre álló latin szövegben tartalmilag pontosan mi az, amit a fordító adott hozzá az eredetihez, illetve mit hagyott ki olyat, amit megőrizhetett számunkra a bizánci hagyomány. Ő ugyanis, mint akkoriban mindenki, mind 1892-es, mind 1903-as tanulmányában egy bővebb görög Diktyszel számol (az első öt könyvben is), és fejtegetéseiben épít Septimius feltételezett rövidítéseire.³⁰ Az ilyen kutatás tulajdonképpen Noack munkáját folytatta volna, aki feltételezte, hogy Malalas, Kedrénos, Septimius és néhány kisebb bizánci forrás alapján tartalmilag rekonstruálható az eredeti, a latin fordításnál sokkal bővebb Diktys.³¹ Az eredeti Diktys bőséges anyagát mindenki csak kivonatolta volna, mi pedig ezt az eredetit úgy nyerhetjük vissza vagy legalábbis közelíthetjük meg, ha a különböző forrásokban található adatokat mintegy összeadjuk.

Még érdekesebb Patzig második kérdése, hiszen ez nem kevesebbet követel a filológiától, mint hogy állapítsa meg és írja le a függőségi viszonyt két nem létező szöveg között. Az egyik természetesen a görög Dictys, a másik annak a Kósi Sisyphosnak a műve, akinek a nevét csak Malalas említi — forrásként hivatkozva rá három helyen, kétszer Diktyszel együtt, egyszer egyedül, de akkor is olyan anyaggal kapcsolatban, amely benne van az *Ephemeris*ben is. Greif úgy képzelte, hogy mind Malalas, mind Septimius alapjában véve Sisyphos könyvéből merített.³² Noack, mint láttuk, kétségbe vonta ennek a műnek a létezését is, de ezzel nem aratott átütő sikert; szó, mi szó, feltételezése kissé merész volt. 1901-ben Fürst szállt vitába vele.³³ Patzig 1892-ben még úgy vélte, hogy Diktys függ Sisyphostól, de később megváltoztatta álláspontját. Mint írja, a Sisyphos-beszámoló dicsőítő beszédek formájában adta elő az események egy részét. Odysseus és Aias saját magáról, Teukros Achilleusról mondott ilyet. Az összes eltérés a Diktys-beszámólótól ezeknek a személyeknek a dicsőítését szolgálja, ami csakis úgy képzelhető el, ha Sisyphos dolgozta át a Diktysnél talált anyagot.³⁴ Általánosan elfogadottá Patzignak ez az elmélete vált.

Eddig jutott tehát a kutatás, amikor váratlanul és valószínűtlenül előkerült a görög eredeti egyik töredéke. A papiruszlelet igazolta egy hosszú filológiai vita végeredményét, és ennek alapján azt mondhatjuk, a pozitívista filológia jól vizsgázott. De csak részben. A lelet igazolta azt a logikai úton, tudományos érveléssel kialakított konszenzust, hogy a görög eredeti létezett, hogy a latin szöveg fordítás. Egyáltalán nem igazolta viszont az ugyanilyen módszerekkel kialakított elképzeléseket a görög eredeti jellegéről. Vagyis a második erőpróba, az akkor még hozzáférhetetlen görög szöveg jellegének és tartalmának leírása nem sikerült. Hiszen a görög szöveg tükrében Septimius fordítása hű, de nem szó szerinti, stílusosan javított, de tartalmilag pontos átültetésnek bizonyult, és ez pontosan az ellenkezője volt annak, amit a tudósok döntő többsége várt. Olyannyira, hogy akadt, aki úgy gondolta, hogy a Tebtunis-papirusz csak Diktys valamely rövidített kiadásának részlete, amely merő véletlenségből egyezik azzal a kiadással, amelyet Septimius latinra fordított.³⁵ Ezt a különben is valószínűtlen elképzelést aztán egy újabb papiruszlelet³⁶ cáfolta meg végképp 1966-ban. Ez a papirusz még csak nem is ugyanabból az évszázadból származott, de szintén azt mutatta, hogy Septimius fordítása megbízható.

³⁰ Patzig: Dictys Cretensis 147 skk., illetve Patzig: Das Trojabuch des Sisyphos von Kos 240. és 246.

³¹ Noack egész idézett tanulmánya tulajdonképpen nem más, mint egy ilyen rekonstrukciós kísérlet.

³² Greif: Die mittelalterliche Bearbeitungen... 176 skk. majd az egész Malaláról szóló fejezetet ennek a témának szenteli. Elképzelése szerint egyébként létezett egy (illetve nála tulajdonképpen két) fiktív görög Trója-beszámoló, amely forrásául szolgált az általa eredeti munkának kikiáltott latin Dictysnek. Ez az elképzelés tulajdonképpen alig tér el attól az elmélettől, amelyet cáfolni kívánt, hogy ti. a latin szöveg egy görög mű fordítása, különösen, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy ellenfelei akkoriban Septimius művét nem hű fordításnak, hanem inkább szabad átdolgozásnak tekintették.

³³ Fürst: Untersuchungen zur Ephemeris des Diktys von Kreta. Philologus 60, 1901, 244 skk.

³⁴ Patzig: Das Trojabuch des Sisyphos von Kos 237 skk.

³⁵ P. Viereck: Berliner Philologischer Wochenschrift 28, 1908, 773 skk.

³⁶ The Oxyrinchos Papyri, Part XXXI. edd. Barns—Parson—Rea—Turner, London 1966, 45 skk., Nr. 1539.

Még egy apróság, amely óvatosságra int. Noack a következő példában véli megragadhatni a Sisyphos-féle átszerkesztést: Achilleus temetéséről Malalasnál az állt: *θάπτομεν σιγῇ*, ami szerinte értelmetlen, ráadásul a második szó semmilyen kapcsolatba nem hozható a latin szöveg „*in Sigeo*” változtatásával. Itt tehát, úgymond, valamiféle romlásnak, tévesztésnek kell lennie. Kedrénosnál ezt találjuk: *θάπτουσι γῇ* (eltemetik a földbe). Noack szerint ez már értelmes, és ez lehetett az eredeti szöveg, amely Malalasnál azért szerepel torzult formában, mert ő Sisyphostól veszi át, akinél a torzulás akkor következett be, amikor a szöveget áttette harmadik személyből első személybe: ekkor lett a véletlenül egymás mellett álló *-σι γῇ* szótagokból *σιγῇ*.³⁷ Fürst több érveléssel cáfolta ezt az elképzelést, például azzal, hogy a szó végén a személyragot általában rövidíteni szokták, és így aligha olvadhat össze a következő szó elejével. Azzal egyetért ugyan, hogy a második szónak semmi köze sem lehet a latin változat Sigeion helynevéhez, a szöveget mégis értelmesnek tartja, minthogy a 'csendben eltemettük' jelentésben ő semmi kivétnevelőt nem talál.³⁸ Ez az apró filológiai vita is arról szól, mennyire következtethetünk a meglévő szövegekből az elveszett szövegre, és nem vitatható, hogy a következtetések igazán ötletesek és nagy tudásanyagot mozgósítanak. A Tebtunis-papirusz felbukkanása ezt a kérdést is tisztázta, minthogy ez a töredék történetesen a kérdéses szöveghely diktyisi eredetjét is tartalmazza. És ez a következőképpen hangzik: *θ[α]πτοντες εν Σιγιω*. A latin fordítás tehát, bár ezt a lehetőséget senki sem volt hajlandó komolyan fontolóra venni, pontosan adta vissza a helynevet, és igenis a Sigeion helynév, pontosabban annak Sigion változata torzult a bizánci krónikákban *σιγῇ*-vé.

A Dictys-kérdés történetének áttekintése tehát egészében azzal a tanulással szolgál, hogy az irodalomtörténeti folyamat pozitívista feltérképezése imponálón nagy filológiai apparátusának mozgósítása révén sikerrel bizonyította be logikai úton, hogy léteznie kellett a latinul fennmaradt *Ephemeris* görög eredetijének, az elveszett szöveg jellegének és tartalmának leírásával azonban már erejét meghaladó feladatra vállalkozott. Tulajdonképpen nem csodálkozhatunk a kudarcon, hiszen a vállalkozás hallatlanul merész volt. Saját korunk tudományossága nemcsak abban különbözik a pozitívizmustól, hogy egészen másféle kérdéseket tesz fel, hanem abban is, hogy sokkal tudatosabban reflektál saját közelítésmódjainak korlátaira.

2. Dictys Cretensis és római közönsége

Még a *Dictysfrage* fénykorában Wilhelm Greif, aki — emlékszünk — eredeti műnek tekintette a latin Dictyst, érvelésében némi szerepet juttatott annak a politikai szempontnak is, hogy a szöveg a trójai—görög háborúban melyik harcoló féllel szimpatizál. Mindenesetre leszögezi, hogy a latin középkor alapvetően a Dares Phrygius neve alatt fennmaradt másik „szemtanúi” beszámolóra alapozta tudását a trójai háborúról, mert az egy trójai oldalon harcoló szereplő nevében, trójai szempontból ábrázolta az eseményeket, míg a bizánciaknál a görög oldalon harcoló Dictys beszámolója bírt központi jelentőséggel.³⁹ Greif úgy véli ugyan, hogy a görög eredeti létének kérdésében a politikai szimpátiáknak nincs bizonyító értékük, a kérdést azonban mégis érdemes fölvetni, ha nem is a régen eldőlt és az előzőekben részletesebben is tárgyalt filológiai probléma, hanem inkább a szöveg korabeli befogadása, befogadhatósága szempontjából. Ha az egész művet görög-szimpátia és Troia-ellenesség jellemzi, és Aeneas például, a rómaiak mélységesen tisztelt mondai őse hazaáruló ebben a történetben, hogyan befolyásolhatta ez a római közönséget? Hiszen pusztán az a tény, hogy a művet görög szerző írta, nem oldja meg a problémát. Merthogy ezt a szöveget egy római szerző latinra fordította, mégpedig nyilván azért, hogy más rómaiak elolvassák. Valóban sértette a munka a fordító és a római közönség „nemzeti érzéseit”? Valóban kellemtelen volt olvasniuk? Hogy lehet, hogy mégis lefordították?

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy Róma mitikus őstörténetének hősei távolról sem szentek és

³⁷ Noack: i. m. 420.

³⁸ Fürst: i. m. 247 skk.

³⁹ W. Greif: Die mittelalterliche Bearbeitungen... 5—6.

sérthetetlenek, a római írónál sem feltétlenül szolgálnak erkölcsi példaképül. Horatius 7. epodosának befejezésében a testvérgyilkosság, az ártatlan Remus halála minden baj fő oka. Propertiusnál, a II. könyv 6. elégiájában a szabin szüzeket büntetlenül elrabló Romulus vétké súlyosabb, mint a nőrabló Parisé vagy a Peirithoos lakodalmán lerészegedett kentauroké. Ovidiusnál a *Heroides* Dido-levele sem fest túl hízelt képet Aeneasról. Talán Vergilius *Aeneis*-ének újkori értelmezéstörténetére is bénítólag hatott a nemzeti hősök sérthetetlenségének nemzetállami eszménye, hiszen talán éppen ez akadályozta Aeneas figurájának árnyaltabb megértését. Az utóbbi évtizedekben történt némi elmozdulás ebbe az irányba, de meglehetősen heves ellenállás is megfigyelhető. Talán még Aeneas árulása sem jelentett akkora traumát Dictys római olvasóinak. Különösen nem egy olyan műben, melynek nagyon is lényeges eleme a deheroizálás, a homérosi világkép degradálása.

Történetmondásos szövegek befogadásánál azonban igen fontos lehet az azonosulás valamelyik szereplővel vagy szereplők egy csoportjával. Ebből a szempontból természetesen van különbség fikatív szövegek és történetírás között, hiszen az azonosulás az előbbiek esetében sokkal intenzívebb lehet. A Dictys-beszámoló modern kori recepciójában némi zavar figyelhető meg abban a tekintetben, hogy melyik műfaji tradíció keretei között értelmezhető a szöveg a mai befogadó számára. Míthogy a 19–20. századi irodalomban a regény kitüntetett jelentőségre tett szert, az olvasók többségének éppen a regény olvasására vannak a legkifinomultabb és legkönnyebben mozgósítható stratégiái, ami megnöveli annak valószínűségét, hogy bármilyen történetmondásos szöveget regényként olvassanak. Talán ennek köszönhető, hogy a recepció előszeretettel nevezi regénynek a Dictys-beszámolót is, noha gyakran csak mintegy „jobb híján”. Mindenesetre visszatérő probléma, hogy mennyiben tekinthető a mű regénynek vagy regényszerűnek. Gianotti és Milazzo⁴⁰ regénynek nevezi, Merkle is annak tekinti,⁴¹ igaz, máshol a történetírói hagyomány keretében tartja értelmezhetőnek.⁴² Bartonkova szerint azonban a mű nem illeszthető a regény műfajának hagyományába.⁴³ Érdemes idézni Michael von Albrecht kiegyenlítő megfogalmazását is: „Das Werk steht selbstständig zwischen der besonders stark hereinwirkenden Geschichtsschreibung [...] und dem Alexander-, Abenteuer- und Liebesroman.”⁴⁴

De még ha sikerül is elkerülnünk, hogy a szöveg korabeli recepcióját a regényolvasás modern stratégiáinak analógiájára képzeljük el, az azonosulás kérdése akkor is felvetődik, hiszen az még a történetírásban, illetve a történeti narratívák olvasásában is fontos szerepet játszik. Le kell azonban szögezni, hogy a római történetírás, bár alapvetően számolt azzal, hogy az olvasó azonosul a római oldallal, nem törekedett arra, hogy a Róma-ellenes gondolatokat vagy akár gondolatmeneteket teljességgel eliminálja. Bizony Róma-ellenes hangok is megszólalhatnak. Livius 31. könyvének 29. fejezetében egy makedón követ igen meggyőző beszédet tart Róma ellen, igaz, a római követ rákövetkező válasza minden egyes állítást cáfolni látszik, bár amint az olvasó is jól tudja, a későbbi történelmi események mégiscsak a makedónt igazolják. A 42. könyv 41–42. fejezetében Perseus elég világosan kifejti, miért jogosulatlan a rómaiak hadüzenete, és érvelésével a római követ is egyetért. Igaz a narrátor szerint a követ pusztán azért akar béketárgyalásokkal időt nyerni, mert a rómaiak még nem készültek fel a háborúra kellőképpen. Ezt a narrátori értelmezést a 47. fejezetben maga a követ is megerősíti a senatus előtt, bár ezzel ott nem lesz népszerű. Mindenesetre ebben a narrációban Perseusé marad az utolsó szó: az ő érveit arról, hogy a rómaiak igazságtalanul üzentek háborút ellene, nem cáfolja senki. Tacitus *Agricolájában* Calgacus Róma-ellenes beszédét követi ugyan Agricola buzdítása, de cáfolni nem cáfolhatja, hiszen a két beszéd a két

⁴⁰ G. F. Gianotti: Le metamorfosi di Omero. Il romanzo di Troia dalle specializzazione delle schole ad un pubblico di non specialisti. Sigma XII/1, 1979, 15–32; A. M. Milazzo: Achille e Polissena in Ditti Cretese: un romanzo nel romanzo? Le forme e la storia 5, 1984, 3–24.

⁴¹ S. Merkle: i. m. 79.

⁴² S. Merkle: Die Ephemeris belli Troiani des Diktys von Kreta. Frankfurt a. M. (stb.) 1989. 56–80.

⁴³ D. Bartonková: Darés Fryžský a Diktys z Kréty a jejich místo v antické literatuře. Sborník Prací Filosofické fakulty Brněnské univerzity 25, 1980, 223–234.

⁴⁴ M. von Albrecht: Geschichte der römischen Literatur. Bern/München 1992. 1095.

szembenálló táborban hangzik el; ők ketten csak különböző szempontból beszélnek ugyanarról, és az azonosulás szempontjából fontos adalék, hogy az ellenkező szempont egyáltalán szóhoz juthat.

Vegyük szemügyre ezek után, milyen azonosulási lehetőségeket kínált a Dictys-beszámoló a római közönség számára. Ebben a szövegben — az *Ilias*-tól eltérően — jelentős különbségek vannak a két nép között. A görögök — legalábbis eleinte — megfontoltak, hűek a joghoz és adott szavukhoz, a csatában rendezettek és fegyelmezettek, nyílt harcmezőn bátran küzdenek. A trójaiakat barbároknak nevezi a szerző, és barbárokként is jellemzi őket: érzelmeik és indulataik uralkodnak rajtuk; széthúzásra, lázadásra hajlamosak. Helenát például azért nem akarják visszaadni, mert: *lingua moribusque barbari nihil pensi aut consulti patientes praeda atque libidine transversi agebantur* (I.7). A csatában fegyelmezetlenek és könnyen megfutamodnak; ha mégis siker érnek el, azt valamilyen cselvetésnek vagy váratlan rajtaütésnek köszönhetik.

A barbárok ilyen jellemzése tipikusnak mondható. Nem lehet célunk e motívumanyag történetét végigkísérni, de célszerűnek tűnik megemlíteni néhány példát. A görög hagyomány egy részében is ilyenek a barbárok (elég Xenophón *Anabasis*-ára utalni: fegyelmezetlenség és gyors megfutamodás a csatában és aztán szőszegések és hamis eskük sorozata), és ezt a topikát a rómaiak is átvesszik. Iulius Caesar szerint a gallok meggondolatlanok és természetüknél fogva hajlamosak a lázadásra. Sallustius *Iugurtha*-jában a numidák hadviselése pontosan olyan, mint Dictysnél a trójaiaké: nyílt csatában szervezetlenek, és azonnal megfutnak, inkább csapdaállítással, hirtelen rajtaütéssel, időhúzással, megvesztegetéssel próbálkoznak. De hogy az *Ephemeris* latin változatához időben közel álló példát is idézzünk: Ammianus Marcellinus 16. könyvének végén, az argentoratusi csata előtt Iulianus így fejezi be buzdító beszédét: *hi sunt barbari, quos rabies et immodicus furor ad perniciem rerum suarum coegit occurrere nostris viribus opprimendos* (XVI.12, 31). És a csata során a római *pertinax miles* (XVI.12, 36) alkotta *testudoval* szemben a barbárok *violentia iraque incompotiti* (XVI.12, 44) harcolnak. Szinte idekívánczik egy Dictys-idézet, természetesen csak a toposz-rendszer azonosságát hangsúlyozandó: *confluxere acies, compositae Graecis ac singulis per distributionem imperia ducum exsequentibus, contra sine modo atque ordine barbaris ruentibus* (II.38). Claudius Claudianus így jellemzi egyik költeményében — egyébként Lucanus a parthusok harcmodoráról adott leírására támaszkodva — a numidák taktikáját: *non ulla fides, non agminis ordo, / arma oneri, fuga praesidio*.⁴⁵

Azt az elképzelést, hogy a barbárokat pusztá indulataik vezérlik, az is kifejezi, hogy a mitológiai alakok közül a föld szülte, lázadó gigászokat, a félig állat kentaurokat és a vad amazónokat feleltetik meg nekik. Pausanias leírása szerint Attalos négy ábrázolást állíttatott fel az athéni akropolisz déli falánál a következő témákkal: gigászok harca, az athéniek csatája az amazónok és Marathónnál a barbárok ellen, valamint saját győzelme a galaták felett.⁴⁶ Jelen témánk szempontjából még érdekesebb, hogy az athéni Parthenón metopé-sorai a gigantomachia, a kentaumachia és az amazonomachia mellett Trója pusztulását ábrázolták. Ezek szerint a trójai háborúnak az 5. században is megvolt a helye a görög-barbár háború mitikus előképei között.

Dictys, az eseményeket elbeszélő fiktív szemtanú — görög, a görög hadsereg tagja. Ebből nemcsak az előadás görögbarát hangneme következik, hanem az is, hogy a görög—trójai, görög—barbár ellentét úgy jelenik meg, mint „mi” és a barbárok szembeállítása. Ez eleve a görögök pártjára vonja az olvasót, és — úgy hiszem — a kettő közül választva a 4. századi római közönség könnyebben azonosulhatott a „mi”-vel, a civilizált görögséggel, mint a barbár trójaiakkal, hiszen magukat — mint az egész civilizált világot magába foglaló közösség, a Római Birodalom tagjait és létrehozóit — joggal tekintették nem-barbároknak. Plautus még teljes következetességgel alkalmazta a *barbarus* szót a rómaiakra, az itáliaiakra,⁴⁷

⁴⁵ Claudianus 15, 440—441. A párhuzamhoz lásd E. M. Olechowska: Claudii Claudiani De bello Gildonico. Leiden 1978. 194, és részletesebben Th. Hirschberg: Zur Präsentation der Kampftechnik der Numider bei Claudian, 'Bellum Gildonicum' 433—441. Hermes 122, 1994, 379—381.

⁴⁶ Pausanias: Graeciae descriptio I.25, 2.

⁴⁷ A. Lorenz: Einleitung zum Miles gloriosus. In Ausgewählte Komödien des Plautus. III. Miles Gloriosus. Berlin 1886. 54; G. Lodge: Lexicon Plautinum. Hildesheim, 1962. I, 209.

vagy éppen a latin nyelvre, mint az *Asinaria* prologusában: Demophilus scripsit, Maccus vortit barbare.⁴⁸ A Kr. u. 4. században viszont már természetes volt, hogy a rómaiak is a nem-barbárok kategóriájába tartoznak, amit itt Paulinus Nolanus egyik sora illusztrálhat, amelyben a barbár nyelveket a latinnal állítja szembe: *multis, quos fama oblitterat et quos / barbara Romanae non tradunt nomina linguae*.⁴⁹ Innen nézve a Trója-ellenes beállítás talán nem is lehetett annyira komoly akadálya az azonosulásnak a nem-barbár görögökkel.

A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Stefan Merkle, aki a legbehatóbban foglalkozott az *Ephemerisszel*, arra a megállapításra jutott, hogy a görögök fenti jellemzése csak a háború előtti helyzetre és a háború kezdeti szakaszára igaz.⁵⁰ Az események előrehaladtával lassanként elveszítik morális felsőbbségüket. A görögök belső meghasonlása és erkölcsi hanyatlása egyre fokozódik. Aulisban még rendezni tudják ellentéteiket, de amikor Diomedes és Ulixes orvul meggyilkolja Palamedest, sokan vélik úgy, hogy a háttérben Agamemnon féltékenysége áll. Briseis miatt pedig, akit Dictysnél Hippodamiának hívnak, már kis híján fegyveres összecsapásra kerül sor a görög seregen belül.

Achillesen is egyre inkább indulatai lesznek úrrá. Polyxena iránti szerelmében titkos tárgyalásokba kezd a trójaiakkal, és felajánlja, hogy többé nem vesz részt a háborúban. Patroclus halála miatt pedig a düh hatalmasodik el rajta: lesből csap le a Penthesilea fogadására siető Hectorra, dühét a holttesten is kitölti, amit a görögök korábban soha nem tettek; szokásává válik a hadifoglyok lemészárlása. Ezért mondhatja a fia holttestéért a táborba jövő Priamus: *retorque animos ad pietatem!* illetve *ubi nunc illa est, quae apud Graecos praecipue erat, iusta misericordia?* (III. 21 és 22).

Lehet, hogy a görögök a siker érdekében kénytelenek átvenni a barbárok módszereit, és igaz, hogy rút tetteiket a trójaiak viselkedése váltja ki — például előbb Hector gyalázza meg Patroclus holttestét, és Achilles ezért Hectorét —, de erkölcsi romlásuk ettől még visszafordíthatatlan. A háborút jogos cél érdekében kezdték, hogy visszaszerezzék Helenát és a vele elrabolt kincseket, de nem azért fejezik be: a trójaiak visszaadnák Menelaus feleségét, ha kérné, a kincseket pedig tényleg visszaadják, sőt még többet is fizetnek; a görögök békét kötnek és elvonulnak, de aztán titkon visszatérnek, hogy Antenor és Aeneas árulása révén elfoglalják és feldőljen a várost. A győzelem után pedig kirobbannak a háború során keletkezett feszültségek. A Palladiumért folyó vetekedés úgy végződik, hogy Aiaxot orvul meggyilkolják, mire nyílt lázadás tör ki a seregben, Ulixes megszökik, Agamemnonék pedig kénytelenek körülsáncolni magukat és szabad elvonulásért könyörögni.

Mindezzel szembe kellett néznie még a görögökkel maradéktalanul azonosuló olvasónak is. Nem ünnepelhette a görögökben egy igazságos háború méltó győzteseit. Látnia kellett a háború demoralizáló hatását, hogy a háború előtti hellének erkölcsileg tiszta világa éppúgy odaveszett, mint a trójaiak pompás városa. A megromlott vagy elromlott világ képét talán még sötétebbre festették a hazatérés-történetek. Az eredetiben négy könyvet töltöttek meg, de a fordító egyetlen, igen rövid könyvbe vonta össze őket. Nagyon óvatosan kell tehát nyilatkozni a beszámoló ezen részeiről. Annyit talán megkockáztathatunk, hogy ezek a tragikus események — tele gyilkossággal, vérbosszúval, polgárháborúval — bebizonyították, hogy a romlás az anyaországra is kiterjedt.

A Dictys-beszámoló főcélja tehát nem a könnyed szórakoztatás. A héroikus mítosz vagy eposz de-heroizáló újramesélésével vigasztalan képet fest a világról. Üzenetének megértésére a római közönségnek — úgy hiszem — jó esélyei voltak. Nemcsak azért, mert ők egy igényesebb stílusú változatot vehettek kezükbe, hanem azért is, mert olvasás közben egyszerre azonosulhattak mind a két harcoló féllel. Természetesnek tűnik az azonosulás a trójaiakkal — mint őseikkel, még akkor is, ha az *Ephemeris* tagadja ezt a rokonságot. De azonosulhattak a görögökkel is — mint a barbárokkal szembenálló civilizált néppel. Ez a kettős azonosulás azonban kettős csalódást jelent: a trójaiak visszataszító, barbár népségnek bizonyulnak, a görögök pedig erkölcsileg fokozatosan barbarizálódnak.

⁴⁸ *Asinaria* 11.

⁴⁹ *Paulinus*: Carm. 1, 4–5, Ausonius 23. leveléből.

⁵⁰ A görögök demoralizálódását vázolta Merkle rövid tanulmányában („Artless and abrupt?”... 79–90), és igen részletesen demonstrálta is könyvének főrészében (*Die Ephemeris*... 141–237).

Az erkölcsileg tiszta múlttal szembeállítani a romlott jelent — meglehetősen gyakori jelenség ez, mely a római irodalomban is újra meg újra felbukkan. A Dictys-beszámolóban az az újszerű, hogy a romlás egy harmonikus kezdeti állapothoz képest a háború hatására következik be, és a fikció végállapota még az ókori olvasó jelenéhez képest is a távoli múlt kódébe veszett, és ami még fontosabb, hogy a romlást a civilizáció és barbárság viszonylatában fogalmazta meg.